

مقدمه

مشاهیر یک خاندان روحانی فرهیختگانی هستند که حیات سیاسی، اجتماعی، دینی، اخلاقی، فرهنگی یا علمی جامعه را تحت تأثیر قرار داده‌اند. این مشاهیر یا رهبر دینی جامعه هستند؛ یا مرجع تقلید هستند؛ یا مدرس بلندپایه‌ی دروس خارج حوزوی هستند؛ یا عالمانی ربانی هستند که معنویت در جامعه القاء می‌کنند؛ یا عالمانی فاضل هستند که به اندیشه‌ورزی، تحقیق، تألیف و تربیت نفوس اشتغال دارند؛ یا عالمانی فاضل هستند که راه‌آقامه‌ی جماعت، تبلیغ و حل مشکلات مردم را در پیش گرفته‌اند؛ یا واعظانی برجسته هستند. برخی مشاهیر حتی غیر روحانی هستند یا لاقط فعالیت غیر روحانی دارند؛ دولتمردان، اساتید دانشگاه، پزشکان، روزنامه‌نگاران و شاعران، نمونه‌هایی از گروه اخیر هستند.

میزان تأثیرگذاری و شهرت مشاهیر، متفاوت است. شعاع تأثیر اقلیتی در مقیاس استان، کشور، منطقه، جهان، مذهب، دین و علم است. این مشاهیر در ترازهای اول و دوم اهمیت قرار می‌گیرند. شعاع تأثیر تعدادی بیشتر نیز در مقیاس محله، شهر، دانشگاه و حوزه‌های علمیه است. این مشاهیر در ترازهای سوم و چهارم اهمیت جای دارند.

نگارنده اعتقاد دارد که طی صدوپنجاه سال گذشته، هیچ خاندانی مانند خاندان صدر،

کجا و چگونه، زندگی کردند؟ چه تحولاتی در محیط خود ایجاد و کدام آثار ماندگار را خلق نمودند؟ با سرسلسله‌ی این خاندان و با یکدیگر چه ارتباطی دارند؟ و بالاخره آن‌که برخی مشاهیر امروز جامعه‌ی ما، چه نسبتی با این خاندان دارند؟

نگارش این کتاب طی دو مرحله صورت پذیرفت. در مرحله‌ی اول، شرح حال‌های مشاهیری که پیشتر طی مجلدات اول و دوم ارائه شدند، تلیخیص و بازنویسی گردید. در مرحله‌ی دوم، شرح حال‌هایی کوتاه از دیگر مشاهیر خاندان صدر را که تاکنون نوشته بودم، برای اولین بار قلمی نمودم. برای نگارش شرح حال‌های جدید، صرفاً مهم‌ترین کتب، مقالات و اسناد دیده شده، نه همه‌ی منابع، گاهی به تاریخ شفاهی هم مراجعه شد. شرح حال‌های جدید، اگر ان‌شاءالله عمر و توفیق باقی باشد، در آینده، پس از اتمام مجلدات سوم تا دوازدهم و بر اساس مندرجات آنها، بازنگری، تکمیل و تدقیق خواهد شد.

تلاش شده است تا هر شرح حال، مفید و مختصر، طی نیم تا یک‌ونیم صفحه نگارش شود. در اغلب موارد این قید رعایت گردید. اگر مطالعه‌ی هر شرح حال بتواند تصویر اولیه‌ای را از صاحب آن، همچنین اگر مرور کل کتاب بتواند تصویر کلانی را از گستره‌ی حوزه‌ی تاثیر خاندان صدر در ذهن خواننده ترسیم کند، هدف نگارنده تأمین شده است. اطلاعات تفصیلی را می‌توان در مجلدات اول تا دوازدهم پیدا نمود.

آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی سرسلسله و مؤسس خاندان صدر است. خاندان صدر هم اعقاب پسری آقا سید صدرالدین را شامل می‌شود، هم اعقاب دختری او. هم آقایان را در بر می‌گیرد، هم بانوان. اعقاب آیت‌الله سید محمدعلی موسوی عاملی و سید ابوالحسن عاملی نجفی نیز عضو خاندان صدر قلمداد شدند. چون این دو بزرگوار برادران کوچک‌تر آقا سید صدرالدین بودند. همچنین بسیاری از اعقاب پسری آنها، خصوصاً در عراق، مثل آیت‌الله العظمی سید حسن صاحب کتاب «کلمة اهل الامل»، طی یک‌ونیم قرن گذشته به نام «صدر» شهرت یافتند.

کتاب حاضر شرح حال کوتاه تعداد صد و هفتادویک تن از مشاهیر خاندان صدر را در ایران، عراق، لبنان، اروپا و آمریکا، ارائه کرده است. قریب هشتاد درصد این مشاهیر از اعقاب آقا سید صدرالدین و حدود چهار و پنج درصد آنها از اعقاب پسری خاندان صدر هستند. تنها مشاهیری مد نظر واقع شدند که قبل از سال ۱۳۳۵ش ولادت یافتند. بدیهی است که با تکمیل

پهنه‌ی عالم تشیع را از مدیترانه تا ایران تحت تأثیر قرار نداده است. تنها بالاترین سطح زعامت دینی را در نظر بگیریم: طی دوران معاصر، لبنان، عراق، تهران و اصفهان، به ترتیب آیت‌الله امام موسی صدر، شهید سید محمدباقر صدر، شهید دکتر سید محمد حسینی بهشتی و حاج آقا حسین خادمی را به خود دیدند که بلامنازع بودند. هفتاد سال قبل، لبنان، عراق، قم و اصفهان، آیت‌الله سید عبدالحسین شرف‌الدین، سید محمد صدر، سید صدرالدین صدر و محمدرضا نجفی مسجدشاهی را به خود دیدند که باز بلامنازع بودند. نیم قرن پیشتر، عراق، اصفهان و تهران، آیات عظام سید اسماعیل صدر، سید حسن صدر، آقا نجفی، حاج آقا نورالله و سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی را به خود دیدند که باز بلامنازع بودند.

مشاهیری که نام برده شدند، تراز اول بودند. شمار مشاهیر تراز دوم تا چهارم خاندان صدر بسیار فزاینده است. تراز اول بودند. نتیجه آن‌که خاندان صدر، جدای از تک‌تک مشاهیر آن، خود یک پدیده و شایسته است که مورد مطالعه قرار گیرد. عالم تشیع اگر اتاق فکری داشته باشد، باید به این دو سؤال مهم پاسخ دهد که چه شد که یک خاندان روحانی این اندازه برکت پیدا کرد؟ و برای تولید خاندان‌های مشابه چه باید کرد؟

طرح پژوهشی «مشاهیر خاندان صدر» دو محصول اصلی دارد: شرح حال مشاهیر و نسب‌نامه‌ی این خاندان. مجلدات اول، یازدهم و دوازدهم این مجموعه به شرح حال تفصیلی مشاهیر تراز اول و دوم خاندان صدر اختصاص دارد. مجلدات دوم تا دهم هرچند به نسب‌نامه‌ی شاخه‌های مختلف خاندان صدر می‌پردازد، اما شرح حال مختصر ده‌ها مشاهیر تراز سوم و چهارم خاندان را نیز در بخش «یادداشت‌ها» ارائه کرده است. مجموعه‌ی نسب‌نامه‌ها در جلد چهاردهم تجميع خواهد شد. رسالت جلد هجدهم یا کتاب پیش رو نیز آن است تا شرح حال مشاهیر را، به شکل چکیده و کوتاه، در یک جا تجميع کند.

نام اختصاصی جلد هجدهم را «آسمان پر ستاره» گذاشتم. چون «خاندان صدر» حکم آسمانی دل‌انگیز و زیبا را دارد در دل تاریکی شب، که ستارگانی بی‌شمار در پهنه‌ی آن می‌درخشند و نور می‌افشانند و زندگی مردم را روشنی می‌بخشند.

نگارش کتاب حاضر شاید منطقی تر بود که پس از اتمام مجلدات اول تا دوازدهم، با تلیخیص شرح حال‌های مندرج در آنها صورت پذیرد. اشتیاق جامعه اما به یافتن پاسخ برخی سؤالات دیرینه، زمان نگارش را به جلو انداخت: مشاهیر خاندان صدر چه کسانی هستند؟ کی،

مطالعات صدرپژوهی و اتمام مجلدات سوم تا دوازدهم در آینده، شمار مشاهیر شناسایی شده‌ی خاندان صدر، هم در خارج هم حتی در داخل ایران، افزایش خواهد یافت. هندسه و ساختار کتاب حاضر، پس از تقریظ‌ها و مقدمات، از پنج بخش اصلی تشکیل یافته است: شرح حال‌ها، راهنماهای جست‌وجو، تصاویر، نمایه‌ها و منابع مکتوب.

در نگارش شرح حال‌ها از الگویی یکسان پیروی شد. نام صاحب‌ترجمه، طبقه‌ی نسبی، طبقه‌ی اجتماعی، لقب علمی، سال‌های ولادت و وفات، نسب‌نامه‌ی صدری، مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی و نیز محل ولادت او، به ترتیب مفاد اولین سطور شرح حال را تشکیل می‌دهند. عمر صاحب‌ترجمه، محل درگذشت، دفن و نیز روز رحلت او بر حسب تقریب قهری، آخرین سطور شرح حال را بیان می‌دارند. مرور تحصیلات، زندگی، آثار و خصوصیات صاحب‌ترجمه نیز سطور میانی را تشکیل می‌دهند. منابع استفاده شده جهت نگارش هر شرح حال در انتهای متن معرفی شده‌اند.

مایلم هستم با تواضع خاطر نشان سازم که هنگام تحقیق، نتایج، موشکافی و دقت لازم جهت نگارش این کتاب، مسامحه‌ای را بر خود روا ندیدم. با این همه، خطا از خصوصیات تفکیک‌ناپذیر انسان است. بر کتاب حاضر نیز بی‌شک نقدهایی وارد است. صمیمانه تقاضا دارم تا خوانندگان دانش دوست، هر جا خطا یا موردی خلاف واقع در مندرجات کتاب دیدند، از تذکر و یادآوری مضایقه بکنند و نگارنده را برای رفع این نواقص در ویرایش‌های آتی یاری دهند.

آیت‌الله سید مرتضی مستجاب‌الدعواتی، حامی و مشوق اصلی نگارنده در مطالعات صدرپژوهی‌ام بودند. بسیاری از تصاویر تاریخی کتاب حاضر، مرحمتی این فقیه عالی‌قدر است. از ایشان نهایت تشکر را دارم. از محقق و ادیب ارجمند، جناب استاد سید حسین شرف‌الدین، نوی آیت‌الله العظمی سید عبدالحسین شرف‌الدین و داماد آیت‌الله العظمی سید صدرالدین صدر، همچنین از روحانی عالی‌مقام و صدرشناس دردمند، جناب حجت‌الاسلام‌المسلمین عبدالرحیم ابادری، نیز از فیلسوف و اندیشمند و آلامقام، جناب آقای دکتر رضا بهشتی معزز، با همه‌ی وجود تشکر می‌کنم که با نوشتن تقریظ‌هایی پر مهر بر کتاب حاضر، حقیق را مُفتخر و اصالت و اهمیت این اثر را دوچندان ساختند.

محسن کمالیان - قم مقدس

پنج‌شنبه، مورخ ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۶ ش (شب نیمه‌ی شعبان)

گستره‌ی خاندان صدر

آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی سوسلسله‌ی خاندان صدر (د ۱۲۶۴ق/ ۱۲۲۶ش/ ۱۸۴۷م)، از اعظام فقهاء اصولی و رجالی تشیع در نیمه‌ی قرن سیزدهم هجری قمری و مهم‌ترین عالم این خاندان بود. در منطقه‌ی شیبه‌نشین جبل‌عامل واقع در جنوب لبنان به دنیا آمد. دوران کودکی، نوجوانی، جوانی و تحصیلات حوزوی را در عراق گذراند. آیات عظام سید مهدی بحر العلوم، سید محسن اعرجی کاظمی، میرزا محمد مهدی شهرستانی، خصوصاً سید علی طباطبایی حائری و شیخ جعفر کاشف‌الغطاء مهم‌ترین استادانش بودند. به نبوغ علمی شهرت داشت و در سن سیزده سالگی به درجه‌ی اجتهاد رسید. قریب چهار دهه در اصفهان زیست و حوزة علمیة آن شهر را گرما بخشید. مراجع بزرگی در دروس خارجش شاگردی کردند که آیات عظام میرزا محمد هاشم چهارسوقی، شریف‌العلماء مازندرانی، میرزا حسن شیرازی و سید اسدالله بیدآبادی از آن جمله‌اند. آخر عمر به نیف بازگشت، همانجا درگذشت و در حرم امام علی (ع) رخ در قناب خاک کشید^۱.

جاگه ممتاز دینی، علمی و حوزوی صدرالدین عاملی موجب شد تا اغلب اعقاب پسری‌اش با اقتباس از نام او («صدر»، «صدرعاملی»، «صدر اصفهانی» یا «صدرزاده») نامیده

اصفهان‌ای (د ۱۳۲۶ق/ ۱۲۸۷ش/ ۱۹۰۸م) و سید ابراهیم طیب (د ۱۳۱۳ق/ ۱۲۷۴ش/ ۱۸۹۵م) بود. جمال‌الدین واعظ از وعظ تراز اول ایران، از رهبران جنبش مشروطیت و پدر سید محمدعلی جمالزاده (د ۱۴۱۸ق/ ۱۳۷۶ش/ ۱۹۹۷م) بود. ابراهیم طیب نیز از اطباء مشهور قم و تهران بود که اواخر عمر به شهر انهر کوچید و اعقابش شاخه‌های خاندان صدر را در آذربایجان و سپس در مازندران و کرج شکل دادند.

خاندان صدر طی یک‌ونیم قرن گذشته نه تنها در عرصه‌ی زعامت دینی، اجتماعی و سیاسی، که در عرصه‌ی گسترش علوم دینی شامل تدریس، تألیف، تحقیق، همچنین در عرصه‌های عرفان و حتی روشنفکری دینی نیز چهره‌های تأثیرگذاری را به جامعه‌ی اسلامی عرضه کرد. در تدریس، شاگردپروری و تألیف، می‌توان افزون بر صدرالدین عاملی و سید اسماعیل صدر، نام‌های محمدرضا نجفی (د ۱۳۲۲ق/ ۱۳۲۱ش/ ۱۹۴۳م)، سید صدرالدین صدر، سید حیدر صدر (د ۱۳۵۶ق/ ۱۳۱۶ش/ ۱۹۳۷م)، سید صدرالدین صدرعاملی (د ۱۳۶۰ق/ ۱۳۲۰ش/ ۱۹۴۱م)، سید رضا صدر (د ۱۴۱۵ق/ ۱۳۷۳ش/ ۱۹۹۴م) و سید محمدباقر صدر (د ۱۴۰۰ق/ ۱۳۵۹ش/ ۱۹۸۰م) را مشاهده کرد. در تحقیق و تتبع می‌توان افزون بر صدرالدین عاملی، نام‌های سید حسن صدر، سید عبدالحسین شرف‌الدین (د ۱۳۷۷ق/ ۱۳۳۶ش/ ۱۹۵۷م)، سید محمدعلی روضاتی (د ۱۴۳۳ق/ ۱۳۹۱ش/ ۲۰۱۲م) و محمدحسن آل‌یاسین (د ۱۴۲۷ق/ ۱۳۸۵ش/ ۲۰۰۶م) را مطرح کرد. در عرفان می‌توان افزون بر سید اسماعیل صدر، از آقا مجتهد (د ۱۲۷۴ق/ ۱۲۳۷ش/ ۱۸۵۸م)، سید ابوالحسن صدرعاملی معروف به «مستجاب‌الدعواتی» (د ۱۳۱۴ق/ ۱۲۷۵ش/ ۱۸۹۶م)، سید بهاء‌الدین صدرعاملی (د ۱۳۲۱ق/ ۱۲۸۲ش/ ۱۹۰۳م) و محمدحسین نجفی (د ۱۳۰۸ق/ ۱۲۶۹ش/ ۱۸۹۰م) نام برد. در روشنفکری دینی می‌توان سید جمال‌الدین واعظ اصفهان‌ای، نورالله نجفی (د ۱۳۴۶ق/ ۱۳۰۶ش/ ۱۹۲۷م)، محمدباقر الفست (د ۱۳۸۴ق/ ۱۳۴۳ش/ ۱۹۶۴م)، سید موسی صدر (ل ۱۳۴۶ق/ ۱۳۰۷ش/ ۱۹۲۸م)، سید محمد بهشتی (د ۱۴۰۱ق/ ۱۳۶۰ش/ ۱۹۸۱م) و سید حسین صدر (ل ۱۳۳۰ق/ ۱۳۳۰ش/ ۱۹۵۲م) را مثال زد. در گفتگوی ادیان و مذاهب نیز می‌توان سید محمدجواد صدرعاملی (د ۱۳۰۷ق/ ۱۲۴۷ش/ ۱۹۲۸م)، سید عبدالحسین شرف‌الدین، سید موسی صدر و سید محمد بهشتی را طرح کرد.

در خاندان صدر بسیاری از بانوان نیز همپای مردان، در عرصه‌های علم، فرهنگ و ادب خوش‌درخشیدند. مثلاً سیده زهرا بیگم و سیده زمرم بیگم (د ۱۲۸۲ق/ ۱۲۴۵ش/ ۱۸۶۶م)،

شوند. شاخه‌هایی نیز البته بعدها به «خادم‌الشریعه» و «مستجاب‌الدعواتی» شهرت یافتند. پسران وی همه در اصفهان به دنیا آمدند و همانجا زیستند. به جز کوچک‌ترین آنها، آیت‌الله العظمی سید اسماعیل صدر (د ۱۳۳۸ق/ ۱۲۹۸ش/ ۱۹۲۰م)، که جهت ادامه‌ی تحصیل به عراق رفت و آنجا ماندگار شد. او بعد از رحلت استادش میرزای شیرازی متصدی مرجعیت عام شیعه شد. فرزندانش همه در کاظمین سکونت گزیدند و زعامت دینی آن شهر را عهده‌دار شدند. به جز آیت‌الله العظمی سید صدرالدین صدر (د ۱۳۷۳ق/ ۱۳۳۲ش/ ۱۹۵۳م) که پس از اتمام تحصیل، از عراق به مشهد و سپس قم هجرت کرد. وی جانشین آیت‌الله العظمی شیخ عبدالکریم حائری یزدی مؤسس حوزه‌ی علمیه‌ی قم و از مراجع بزرگ شیعه شد. دختران صدرالدین عاملی جملگی به همسری مجتهدین بزرگ زمان خود در آمدند و شاخه‌هایی توأمند از خاندان‌های نجفی مسجدشاهی، چهارسوقی، خاتون‌آبادی، جوپیارای، مدرس مطلق، قاضی، رجالی، روضاتی، حسینی بهشتی، آژه‌ای، دستغیب شیرازی، فال‌اسیری، مزارعی شیرازی، وصال شیرازی، معزی دزفولی، امام اهوازی و آل‌یاسین را پدید آوردند.

شاخه‌ی مهم دیگری نیز از خاندان صدر در کاظمین وجود دارد که نه فرزندان، بلکه برادرزادگان صدرالدین عاملی هستند. آیت‌الله سید محمدعلی موسوی عاملی (د ۱۴۱۴ق/ ۱۲۰۴ش/ ۱۸۲۶م) برادر انوینی و کوچک‌تر صدرالدین عاملی بود که به دعوت او از عراق به اصفهان آمد. فرزندان خردسال او پس از درگذشت زود هنگام پدر تحت سرپرستی عمویشان در آمدند و خود و اعقاب پسری‌شان اغلب «صدر» نامیده شدند. فرزند کوچک‌تر سید محمدعلی، آیت‌الله سید هادی صدر (د ۱۳۶۶ق/ ۱۲۷۷ش/ ۱۸۹۸م)، از شاگردان صدرالدین عاملی بود که به عراق بازگشت و بعدها زعامت دینی کاظمین را عهده‌دار شد. فرزند بزرگ او، آیت‌الله العظمی سید حسن صدر (د ۱۳۵۴ق/ ۱۳۱۴ش/ ۱۹۳۵م)، شاگرد میرزای شیرازی بود که در کاظمین زیست و پس از سید اسماعیل صدر به مرجعیت رسید. آیت‌الله سید محمد صدر (د ۱۳۷۵ق/ ۱۳۳۵ش/ ۱۹۵۶م)، فرزند بزرگ حسن، از رهبران مبارزه‌ی مردم عراق با استعمار انگلیس بود و بعدها به ریاست مجلس اعیان و سپس نخست‌وزیری عراق رسید. آیات‌الله شیخ عبدالحسین آل‌یاسین و سید یوسف شرف‌الدین داماد سید هادی صدر شدند و این دو خاندان مهم را با خاندان صدر مرتبط کردند. علامه سید عیسی صدر (د ۱۲۸۰ق/ ۱۲۴۲ش/ ۱۸۶۳م)، فرزند بزرگ سید محمدعلی، پدر سید جمال‌الدین واعظ

دختران صدرالدین عاملی، فقیه بودند. سیده بدرالشریعه خاتون آبادی (د ۱۳۲۲ق/ ۱۳۸۹ش/ ۲۰۱۱م) نیز فقیه بود. سیده مریم بیگم صدر (د ۱۳۴۷ق/ ۱۳۰۸ش/ ۱۹۲۹م) و مریم جویباری (د ۱۳۸۹ق/ ۱۳۴۸ش/ ۱۹۲۹م) شاعره بودند. یا سیده بنت‌الهدی صدر (د ۱۴۰۰ق/ ۱۳۵۹ش/ ۱۹۸۰م) نویسنده و داستان‌نویس بود. همچنین امروز صدها تن از مردان و بانوان خاندان صدر در دانشگاه‌ها، پژوهشگاه‌ها و مراکز بهداشتی ایران، عراق، لبنان و دیگر نقاط جهان، به ارائه انواع خدمات علمی، پزشکی و تخصصی اشتغال دارند. بخشی از ادبیات علوم دینی و غیردینی یک‌و نیم قرن گذشته‌ی ما، میراث مکتوب دانشوران خاندان صدر است که متأسفانه قسمت‌های مهمی از آن خطی باقی مانده است!

اغلب چهره‌های تأثیرگذار خاندان صدر در عرصه‌ی دین، اجتماع و سیاست، توسط حکومت‌های وقت حذف شدند. پدر صدرالدین عاملی، سید صالح موسوی عاملی، توسط احمد جَزَّار پاشا حاکم عثمانی شهر عکار به زندان افتاد^۱. برادر بزرگترش سید ابوالبرکات توسط مأموران جزار جلوی دیدگان پدر به شهادت رسید^۲. پسر بزرگش آقا مجتهد توسط بانی‌ها مسموم و شهید شد. سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی به فرمان محمدعلی شاه قاجار زندانی و شهید شد. نورالله نجفی تحت فشار رضاخان به شکلی ناگهانی و مشکوک درگذشت. سید عبدالحمسین شرف‌الدین و سید محمد صدر توسط فرانسوی‌ها و انگلیس‌ها تبعید شدند. سید موسی صدر توسط رژیم معمر قذافی ربوده شد. سید محمدباقر صدر، سیده بنت‌الهدی صدر و سید محمد صدر نیز توسط رژیم صدام حسین به شهادت رسیدند.

نتیجه‌ی این فشارها آن شد که خاندان صدر پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران لاجرم افرل کرد. بانو رباب صدر (ل ۱۳۶۳ق/ ۱۳۲۳ش/ ۱۹۴۴م) در لبنان، آیت‌الله سید مرتضی مستجابی (ل ۱۳۴۲ق/ ۱۳۰۲ش/ ۱۹۲۳م) و دکتر سید صادق طباطبایی (د ۱۴۳۶ق/ ۱۳۹۳ش/ ۲۰۱۵م) در ایران، آیت‌الله حسین صدر و حجت‌الاسلام سید مقتدی صدر (ل ۱۳۹۳ق/ ۱۳۵۲ش/ ۱۹۷۳م) در عراق، شاخص‌ترین چهره‌های این خاندان در روزگار ما هستند.

۱. حرف «ه» بیلگر کلمه‌ی «درگذشت» و حرف «ال» بیلگر کلمه‌ی «متولد» است.

۲. به سبب رعایت اختصار و امکان مراجعه به متن کتاب، از مستندسازی و ذکر مراجع این بخش خودداری شد.

۳. ر.ک. به: تکملة اهل‌الآمل، ۲۳۴، ۲۸۳ و بغیة‌الرافعین، ۱۴۴.

۴. ر.ک. به: تکملة اهل‌الآمل، ۳۸۳ و بغیة‌الرافعین، ۱۴۴.

سلسله نسب خاندان صدر

اجداد پدری

عموم علمای انساب، خاندان صدر را «صحیح‌النسب» نامیده‌اند. به این معنی که نسب‌شناسان هیچ شبهه‌ای در چگونگی اتصال اجداد پدری این خاندان به امامان بزرگوار (ع) ندارند. نحوه‌ی اتصال این خاندان به اهل‌بیت پیامبر (ص) چنان آشکار و محرز است که گفته‌اند حتی برخی عالمان، آن را «سلسله‌الذهب» یا «زنجیر طلا» خوانده‌اند. در دوران معاصر، فقیه و رجالی بزرگ آیت‌الله العظمی سید محمدعلی موجد ابطحی، بی‌ت‌صدر را «عزیزترین بیوت علویین و هاشمیین و موسویین» خواند. آیت‌الله شیخ محمد صدوقی چنین تعبیر کرد^۱ که «شاید در ایران و عراق و کلیه‌ی کشورهای مسلمان‌نشین، بی‌تی به شریفی بی‌ت صدر نباشد». آیت‌الله العظمی سید موسی شبیری زنجانی نیز چنین گفت^۲ که «آباء این خانواده، همه افراد کم‌نظیر یا بی‌نظیر بوده‌اند».

آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی مؤسس خاندان صدر، فرزند آیت‌الله سید صالح موسوی عاملی فرزند آیت‌الله سید محمد (کبیر) موسوی عاملی بود. سلسله نسب خاندان معروف شرف‌الدین در لبنان، از آقا سید محمد کبیر به قبل، با سلسله نسب خاندان صدر مشترک

عباس قمی در کتاب خود «منتهی الآمال»^{۱۳} نیز عیناً اسامی فوق را در سلسله نسب خاندان صدر ذکر کردند. با این همه، سلسله نسب ارائه شده توسط این دو بزرگوار، با سلسله نسب فوق تفاوت کوچکی دارد؛ بین سید محمد ابی‌السعادات (۱۰) و سید عبدالله ابومحمد (۹)، واسطه‌ای به نام «محمد» اضافه شده است!

در همین حال، در جلد اول از نسخه‌ی چاپی کتاب «امل‌الآمل» اثر شیخ حر عاملی نیز ذیل عنوان «سید حسین فرزند محمد فرزند علی فرزند حسین فرزند ابی‌الحسن موسوی عاملی جُعی» جمله‌ای بدین شرح نقل شده است:^{۱۴} «نسب او [صاحب ترجمه] را دیدم که با دست‌خط خود چنین نوشته بود: ... محمد [ابی‌السعادات] بن محمد بن عبدالله بن محمد بن علی [ابن‌الدیلمیه]». صاحب عنوان، از اعتقاد سید محمد ابی‌السعادات است.

اشکال فوق در اردیبهشت سال ۱۳۹۳ش از طریق آیت‌الله شیخ رضا مختاری رئیس محترم مؤسسه‌ی «کتاب‌شناسی شیعه» با آیت‌الله العظمی سید موسی شبیری زنجانی مطرح شد. آقای زنجانی بر اساس تحقیقاتی که خود به طور مستقل انجام داد، بودند و با استناد به برخی کتب قدیم و معتبر انساب، نظر مرحوم شرف‌الدین را تأیید کردند. توضیح آقای زنجانی (نقل به مضمون) چنین بود:^{۱۵} «مرحوم سید حسن صدر، به‌رغم دقتی که داشت، چون کثیر التالیف و بسیار پرکار بود، قهراً اشتباهاتی در آثارش راه یافته است. مرحوم محدث قمی نیز تحقیق جدیدی نکرده و تنها نظر مرحوم صدر را نقل کرده است».

آنچه اما خطای سید حسن صدر و محدث قمی را به‌طور مستند و قطعی آشکار ساخت، مقایسه‌ی محققانه و هوشمندانه‌ای بود که آقای زنجانی مدتی بعد میان نسخه‌ی خطی کتاب «امل‌الآمل» و نسخه‌ی چاپی آن انجام داد. در نسخه‌ی خطی کتاب که با دست‌خط خود شیخ حر عاملی نگاشته شده بود، عبارت موردنظر در گوشه‌ی فوقانی سمت راست صفحه‌ی مربوطه چنین درج گردیده است: «نسب او [صاحب ترجمه] را دیدم که با دست‌خط خود چنین نوشته بود: ... محمد [ابی‌السعادات] بن عبدالله بن محمد بن علی [ابن‌الدیلمیه]». به بیان دیگر، نسخه‌ی اصلی کتاب «امل‌الآمل» نیز مؤید نظر مرحوم شرف‌الدین بود. در فرآیند چاپ این کتاب اما به اشتباه، یک «محمد» اضافه، میان محمد ابی‌السعادات (۱۰) و عبدالله ابومحمد (۹) قرار گرفته بود. بنا بر نظر آقای زنجانی^{۱۶}، منشأ اشتباه سید حسن صدر اعتماد به نسخه‌ی چاپ شده‌ی کتاب «امل‌الآمل» بود و منشأ اشتباه شیخ عباس قمی نیز اعتماد به کتاب

است. آیت‌الله العظمی سید عبدالحمین شرف‌الدین یکی از اعتقاد خاندان شرف‌الدین، بر اساس تحقیقات مفصل و با استناد به کتب انساب، تراجم و شجره‌نامه‌های قدیم و معتبر، نسب خاندان صدر را در کتاب گران‌سنگ خود «بغیة‌الراغبین» به شرح زیر ارائه کرد:

سید صدرالدین محمد (۲۹) فرزند سید صالح (۲۸) فرزند سید محمد کبیر

(۲۷) فرزند سید ابراهیم شرف‌الدین (۲۶) فرزند سید زین‌العابدین (۲۵)

فرزند سید نورالدین علی (۲۴) فرزند سید علی نورالدین (۲۳) فرزند سید

حسین عزالدین (۲۲) فرزند سید محمد ابی‌الحسن (۲۱) فرزند سید حسین

(۲۰) فرزند سید علی (۱۹) فرزند سید محمد (۱۸) فرزند سید تاج‌الدین

(ابوالحسن عباس) (۱۷) فرزند سید محمد شمس‌الدین (۱۶) فرزند سید

عبدالله جلال‌الدین (۱۵) فرزند سید احمد (۱۴) فرزند سید حمزه اصغر (۱۳)

فرزند سید سعیدالله (۱۲) فرزند سید حمزه اکبر (۱۱) فرزند سید محمد

ابی‌السعادات (۱۰) فرزند سید عبدالله ابومحمد (۹) فرزند سید محمد

ابی‌الحرث (۸) فرزند سید علی ابی‌الحسن (ابن‌دیلمیه) (۷) فرزند سید

عبدالله ابوطاهر (۶) فرزند سید محمد ابوالحسن (المحدث) (۵) فرزند سید

طاهر ابی‌الطیب (۴) فرزند سید حسین قطعی (۳) فرزند موسی ابی‌سبحه (۲)

فرزند ابراهیم المرتضی‌الاصغر (۱) فرزند امام کاظم (ع).

افراد متعددی از عالمان محقق و دقیق‌النظر در حوزه‌ی انساب و تراجم، بر اساس تحقیقات مستقل خود، سلسله نسب فوق را در آثار خویش عیناً ذکر و مورد تأکید قرار دادند.

آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی در تقریرنامه‌اند خود بر کتاب «کلام قدسی در تفسیر آیة‌الکرسی» اثر حجت‌الاسلام‌والمسلمین سید مهدی صدرعاملی^{۱۷}، علامه سید محمدعلی روضائی در کتاب «زندگانی حضرت آیت‌الله چهارسوقی»^{۱۸}، محدث‌نوری در کتاب «خاتمه مستدرک‌الوسائل»^{۱۹}، علامه شیخ آقا بزرگ‌تهرانی در کتاب «الکرام‌البره»^{۲۰}، علامه جلال‌الدین همایی در کتاب «تاریخ اصفهان»^{۲۱} و همچنین استادان محمدعلی معلم حبیب‌آبادی در کتاب مکارم‌الآثار^{۲۲} و سید مصباح‌الدین مهدوی در کتاب «تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان»^{۲۳}، از جمله‌ی این عالمان و آثار هستند.

آیت‌الله العظمی سید حسن صدر در کتاب خود «تکملة امل‌الآمل»^{۲۴} و همچنین شیخ

«وسایل الشیعه» است.^{۲۲} این بانوی بزرگوار که متأسفانه نام ایشان نیز در کتب تراجم ذکر نگردید، همچنین مادر آیت‌الله سید محمد (ثانی) موسوی عاملی، برادر آقا سید صالح و جد اعلامی خاندان شرف‌الدین در لبنان است.^{۲۳} به بیان دیگر، آقا سید صالح و آقا سید محمد (ثانی)، برادران ابویمی هستند.

جدول (۱)^{۲۴}

ردیف	نام اجداد	پدر	مادر	زوج	همسر	فرزندان	مخالفان	موضع ندارد
۱	امام کاظم (ع)	+	+	+	+	+	+	+
۲	ابراهیم المرتضی	+	+	+	+	+	-	+
۳	حسین ابن سبویه	+	+	+	+	+	+	+
۴	طاهر ابن الطیب	+	+	+	+	+	+	+
۵	محمد بن محمد	+	+	+	+	+	+	+
۶	عبدالله ابوطاهر	+	+	+	+	+	+	+
۷	علی ابن الحسن	+	+	+	+	+	+	+
۸	محمد ابن الحرث	+	+	+	+	+	+	+
۹	عبدالله ابومحمد	+	+	+	+	+	-	+
۱۰	محمد ابن السمانات	+	+	+	+	+	+	+
۱۱	حمزه اکبر	+	+	+	+	+	+	+
۱۲	سعدالله	+	+	+	+	+	+	+
۱۳	حمزه اصغر	+	+	+	+	+	+	+
۱۴	احمد	+	+	+	+	+	+	+
۱۵	عبدالله جلال‌الدین	+	+	+	+	+	+	+
۱۶	محمد شمس‌الدین	+	+	+	+	+	+	+
۱۷	تاج‌الدین	+	+	+	+	+	+	+
۱۸	محمد	+	+	+	+	+	+	+
۱۹	علی	+	+	+	+	+	+	+
۲۰	حسین	+	+	+	+	+	+	+
۲۱	محمد ابن الحسن	+	+	+	+	+	+	+
۲۲	حسین عزالدین	+	+	+	+	+	+	+
۲۳	علی نورالدین	+	+	+	+	+	+	+
۲۴	نورالدین علی	+	+	+	+	+	+	+
۲۵	زین العابدین	+	+	+	+	+	+	+
۲۶	ابراهیم شرف‌الدین	+	+	+	+	+	+	+
۲۷	محمد کبیر	+	+	+	+	+	+	+
۲۸	صالح	+	+	+	+	+	+	+
۲۹	صدرالدین محمد	+	+	+	+	+	+	+

(ن): موضع ندارد

(-): مخالفت

(+): تأیید

راحمای علام چادرل

^{۲۴} ر.ک. به یادنامه‌ی امام موسی صدر، ۱۶۶.

«تکملة امل الأمل» سید حسن صدر.

شایان ذکر است که کتاب «عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب» نیز که به تعبیر علامه سید محمدعلی روضاتی^{۱۷} «مشهورترین و تحقیقی‌ترین کتاب نَسَب است»، محمد ابی‌السعادات (۱۰) را فرزند مستقیم و بلاواسطه‌ی عبدالله ابومحمد (۹) می‌داند.^{۱۸} مؤلف این کتاب، جلال‌الدین احمد بن علی الحسینی معروف به «ابن عبیه» بود که طی سالهای ۷۴۸ تا ۸۲۸ ق زندقه می‌کرده است.^{۱۹} زمان حیات او به روزگار مذکورین در سلسله نسب یاد شده نزدیک‌تر و لذا ارزش و اعتبار تحقیقات او فرزون‌تر است.

جمع بندی بحث فوق و چکیده‌ی نظرات برخی از معتبرترین عالمان و محققان علوم انساب و تراجم در جدول (۱) نشان داده شده است. نتیجه‌ی نهایی بحث، اجماع قاطبه‌ی علما و محققان بر تأیید صحت سلسله نسبی است که آیت‌الله العظمی سید عبدالحسین شرف‌الدین مطابق شرح فوق برای خاندان صدر ارائه نمود. بر اساس این سلسله نسب، آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی خاندان صدر، با ۲۸ پشت یا واسطه، از طریق جناب ابراهیم المرتضی الاصفغر، به امام موسی کاظم (ع) متصل می‌شود.

برخی اجداد مادری

آنچه تاکنون درباره‌ی سلسله نسب خاندان صدر گفته شد، به اجداد پدری آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی مربوط بود. درباره‌ی اجداد مادری این بزرگوار نیز نکات قابل توجهی وجود دارد که دو فقره از آنها به شرح زیر است:

اول / مادر آقا سید صدرالدین، یعنی همسر آیت‌الله سید صالح موسوی عاملی، دختر شیخ علی فرزند شیخ محیی‌الدین فرزند شیخ علی سبط فرزند شیخ محمد فرزند شیخ حسن صاحب کتاب «المعالم» فرزند شیخ زین‌الدین معروف به «شهید ثانی» است.^{۲۰} این بانوی بزرگوار که متأسفانه نامش در کتب تراجم ذکر نشده، مادر آیت‌الله سید محمدعلی موسوی عاملی برادر آقا سید صدرالدین نیز هست.^{۲۱} به بیان دیگر، آقا سید صدرالدین و آقا سید محمدعلی، برادران ابویمی هستند.

دوم / مادر آیت‌الله سید صالح موسوی عاملی، یعنی همسر آیت‌الله سید محمد (کبیر)

موسوی عاملی و مادر بزرگ آقا سید صدرالدین، دختر شیخ حر عاملی صاحب کتاب گرانسنگ

۲. ر.ک. به یادنامه‌ی امام موسی صدر، ۶۵.
۳. ر.ک. به یادنامه‌ی امام موسی صدر، ۱۱۲.
۴. ر.ک. به بغیة الراغبین، ۱۵-۱۹.
۵. ر.ک. به کلام قدسی در تفسیر آیت‌الکرسی، ۴.
۶. ر.ک. به زندگانی حضرت آیت‌الله چهارسوقی، ۲۱۱.
۷. ر.ک. به خامنه مستدرک‌الوسائل، ۴۲/۱.
۸. ر.ک. به الکرام البرره، ۲ (۶۶۸-۶۶۹).
۹. ر.ک. به تاریخ اصفهان؛ سلسله سادات و مشجرات و مسطحات، انساب و نسب امام‌زاده‌های اصفهان، «۵۲۹-۵۳۰».
۱۰. ر.ک. به مکارم‌الآثار، ۷/۱.
۱۱. ر.ک. به تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان، ۲۱۸/۱.
۱۲. ر.ک. به تکملة امل‌الآمل، ۱۶۰/۱.
۱۳. ر.ک. به منتهی‌الآمال، ۲۵۸/۲.
۱۴. ر.ک. به امل‌الآمل، ۷۹/۱.
۱۵. آیت‌الله شیخ رضا مختاری، گفتگوی تلفنی با نگارنده، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۹۳ ش.
۱۶. آیت‌الله شیخ رضا مختاری، گفتگوی تلفنی با نگارنده، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۹۳ ش (مصادف با عید ۱۳ رجب سال ۱۴۳۵ ق).
۱۷. ر.ک. به جامع‌الانساب، ۶۹ (مقدمه).
۱۸. ر.ک. به عمده‌الطالب، ۲۶۳.
۱۹. ر.ک. به عمده‌الطالب، ۶.
۲۰. ر.ک. به تکملة امل‌الآمل، ۲۳۶؛ وروضات‌الجنت، ۱۲/۴؛ خاتمه مستدرک‌الوسائل، ۴۲/۱؛ مکارم‌الآثار، ۹/۱ و یادنامه‌ی امام موسی صدر، ۱۱۲ (مصاحبه با آیت‌الله العظمی سید موسی شبیری).
۲۱. ر.ک. به تکملة امل‌الآمل، ۳۸۲.
۲۲. ر.ک. به تکملة امل‌الآمل، ۲۳۳ و ۳۳۶ و مکارم‌الآثار، ۹/۱.
۲۳. ر.ک. به تکملة امل‌الآمل، ۳۳۶ و ۳۳۳.
۲۴. محققین متعدد دیگری نیز هستند که سلسله نسب ارائه شده توسط مرحوم سید عبدالحسین شرف‌الدین را تأیید کردند و به منظور رعایت اختصار، از ذکر نام آنها در جدول خودداری گردید. از جمله‌ی این محققین ابن روزگار ما، می‌تران به استاد ابوزید در جلد اول از کتاب «محبایقر الصبر، السیره و المسیره فی حقائق و وثائق» (صفحات ۳-۴) و همچنین آیت‌الله شیخ رضا اسنادی در کتاب «نیزه سناره و یک ماه» (صفحات ۴۵-۵۶) اشاره کرد.